

„Eesti territooriumile lähetatud juut”

Juri Lotmani retseptsioon eesti kirjandusmaastikul

MIHHAIL TRUNIN

Artiklis vaatlen Juri Lotmani (1922–1993) retseptsiooni Eestis, kus teda, juudi soost teadlast, kes kirjutas vene keeles valdavalt vene kultuurist, hakati käsutama ühe välja-paistvama Eesti intellektuaalina. Mitme rahvusliku ja/või kultuurilise identiteedi kooslus tundub loomulikuna, kui lähtuda Marek Tamm ja Kalevi Kulli (2015) pakutud „Eesti teooria” kontseptsioonist, mis hõlmab ka Tartu–Moskva semiootika-koolkonda. Eesti teooria võimalikuks pidamine läheb esmapilgul vastuollu teaduse rahvusvahelise olemusega. Ent seesugused sõnaühendid nagu *Prantsuse teooria*, *Vene teooria* või *Tšehhi teooria* on teadusloos kinnistunud märkimaks arusaama, „et kultuurilise kommunikatsiooni kirjus võrgustikus kujunevad teooriate tihenemised, kohalikud eripärad ja paigapärasused, mis mõtlejate otsinguid toetavad ning mis vaimse õhustikuna on selle osalistele mõjuvaks ideedemaailma ja püstitatavate küsimuste kujundajaks” (Tamm, Kull 2015: 580). Ideede teke on seotud kindla kohaga maakaardil, aga see pole nähtus, mida eri rahvuskultuurid loovad teistest sõltumatult: „Loomulikult võib sügavaid arusaamu ja viljakaid teooriaid kerkida igas maailma paigas [---].” Seepärast tuleb Eesti teooriat (sealhulgas Eesti semiootikat) tõlgendada avatud ideesüsteemina, see on „väljapaistvate arusaamade [---] kokku-kuuluv kogum, mis on pärit Eestiga seotud õpetlastelt, ning millel võib olla oluline huvipakkuv väärtus kogu intellektuaalse maailma jaoks.” (Tamm, Kull 2015: 580)

Tartu–Moskva koolkond sündis omavahel tihedalt lävinud ja üksteist vastastikku mõjustanud õpetlaste kollektiivsest entusiasmist. Olen juba kirjutanud sellest, et 1960.–1990. aastatel toimis Tartu–Moskva koolkond „raudsest eesriidest hoolimata vahendajana lääne ja ida akadeemiliste ringkondade vahel Prantsusmaalt ja Itaaliast Tšehhoslovakkia ja Poolani ning Venemaalt Hiina ja Jaapanini” (Pilshchikov, Trunin 2016: 372). Humanitaarteadustele kogu maailmas tohutut mõju avaldanud Eesti semiootika (st Tartu–Moskva koolkond) on alati olnud mitmekultuuriline ja rahvusvaheline nähtus nii välissidemete kui ka sisemise struktuuri seisukohast, koondades eesti, saksa, vene ja juudi päritolu õpetlasi.

Siit on huvitav liikuda Eesti teooria puhtteaduslikust tõlgendusest konkreetse näite juurde: küsimuseni, kuidas tajuti Eestis Juri Lotmani isikut, maailmanimega teadlast, kes eesti keeles ei kirjutanud ega sisuliselt ka rääkinud. Vastusena toon välja kaks viisi. Esimene on naturalisatsioon ehk omaksvõtmine, kus geograafilis-kultuurilises mõttes *eestilik* võrdsustub riiklik-rahvusliku *eestilikuga* – see on iseloomulik Lotmani (pool)ametlikule kirjavahetusele eesti kultuuritegelaste ja poliitikutega, samuti välismaalaste käsitusele Tartu–Moskva koolkonnast. Teine viis on see, kui naturalisatsioonile lisandub hilisem mütologiseerimine (või vastupidi – demütologiseerimine). Seda võib täheldada Lotmanit kujutavates ilukirjanduslikes teostes, mis

on kirjutatud pärast tema surma. Siinse artikli esimese osa „peategelane” on Jaan Kross, kelle suhteid Lotmaniga püüan rekonstrueerida. Lotmani retseptsiooni juurdest tema eluajal liigun eesti kirjanduses leiduvate kujutuste juurde. Et näidata, kuidas ilmnevad eespool mainitud tendentsid, arutlen eeskätt Ülo Tuuliku, P. I. Filimonovi ning Jelena Skulskaja teoste üle, ent lisaks vaatlen mõnd teistki teost, kus tuleb esile Lotmani kujund.

Lotmani tajumine tema eluajal: Jaan Kross ja teised

Kõigepealt avan esimese Lotmani tajumise viisi. Tallinna Ülikooli arhiivis (vt TLÜ, Juri Lotmani semiootikavaramu) on kirjad Edgar Savisaarelt, kes oli 20. augustist 1991 kuni 29. jaanuarini 1992 Eesti peaminister. Savisaar saatis selle lühikese aja jooksul Lotmanile kolm ametlikku eestikeelset kirja, milles kutsus teda osalema valitsuse tasandil toimuvatel aruteludel. Näitena esitan dokumendi 1991. aasta novembri teisest poolest:

Eesti Vabariigi
Valitsuse esimees

Väga austatud Juri Lotman

Palun Teid osa võtta valitsusnõukogu järjekordsest arutelust teemal „Eesti tee Euroopasse”. Vahetame mõtteid Eesti tulevikusuundadest ja võimalikest arengutest. Üritus toimub 29. novembril k.a kell 16.00 Toompeal, Valges saalis.

Siira lugupidamisega,
Edgar Savisaar
Eesti Vabariigi Valitsuse esimees

Pisut hiljem kutsusid Savisaar ja teadusfilosoof Lembit Valt Lotmani Eesti Tuleviku Kongressi asutajaliikmeks ja osalejaks: selle kohta on Lotmani arhiivis säilinud kaks kirja, dateeritud 18. ja 25. veebruariga 1992. Tsiteerin siinkohal neist esimest:

Austatud Juri Lotman

Eesti Tuleviku Kongressi esimene istung aitas välja sõeluda Eesti ühiskonna arengu võimalikke sõlmpunkte ja teelahkmeid. Kuid endistviisi teame veel vähe sellest, kuidas ühes või teises olukorras toimida. Meil on omad kodused „globaalprobleemid”, millele lahendust peame otsima ikka ise, mis pole meie jaoks sugugi teisejärgulised madal tõeaste globaalprobleemide kõrval, samas aga neist ka mitte kõrvalejäävad.

Meie arvates peaks Eesti Tuleviku Kongress nüüd juba kujunema institutsionaalseks koguks, meie oma n.ö. Rooma Klubiks. Sellist mõtet – üleskutset esitades näeme vajadust ühte liita Eesti tulevikuühiskonna pärast südantvalutavaid inimesi, olgu need siis ühe või teise eriala teadlased, kultuuriinimesed, majandusmehed. Meie ettekujutluses ei ole Eesti Tuleviku Kongress avatud organ, vaid kinnine, klubiline

ühendus, kuhu kuuluvad asjatundjad. Eesti Tuleviku Kongressi näeme tuleviku-ideid genereeriva, aprobeeriva ja propageeriva institutsioonina, kellel jätkub jõudu ja mõjukust parimate ekspertide kaasamiseks probleemide analüüsimiseks.

Me teeme Teile ettepaneku olla Eesti Tuleviku Kongressi (kongressikogu) asutajaliige. Selleks kutsume Teid osa võtma Eesti Tuleviku Kongressi järjekordsest istungist 6.–7. märtsil Tallinnas.

Lugupidamisega,

Edgar Savisaar

Lembit Valt

Tallinnas, 18. veebruaril 1992. a.

Lotmani poliitilisest tegevusest tol perioodil ei ole midagi teada,¹ niisamuti pole tõendeid selle kohta, et ta oleks osalenud neil istungitel, kuhu teda kutsuti. Eeltoodud dokumendid ei näita siiski Lotmani (kelle tervislik seisund oli tollal juba kaunis kehv) võimalikku mõju taasiseseisvunud Eesti arengule, vaid need on tähtsad tunnistused suhtumisest venekeelsesse õpetlasse Eestis. Niisuguse suhtumise taga ei ole ainult tema kahtlemata kõrge ühiskondlik staatus, vaid ka see, et Lotmanit peeti Eesti poliitilise ja intellektuaalse eliidi seas omaks.

1980. aastate alguses kasutas Jaan Kross samasugust omaksvõtvat suhtluslaadi, kui kirjutas 22. septembril 1982 Lotmanile, paludes tal jagada oma mõtteid ajaloolise romaani kohta. Sellest ei kõnele mitte niivõrd kirjavahetuse fakt, kuivõrd üks stilistiline nüanss, millele juhtis minu tähelepanu Kajar Pruul. Kross alustab oma kirja nii: „Andke andeks, et keelevigade vältimiseks, pöördun Teie poole eestikeelse kirjaga. Kui võtate vaevaks mulle vastata, tehke seda hõlpsamuse korral muidugi vene keeles.” (Trunin 2012: 53) Sõna *hõlpsamus* ei ole eesti keeles tavaline. See on juhukeelend, mille Kross moodustas produktiivse mudeli järgi: omadussõna *hõlpus* keskvoorre *hõlpsam* + tuletussufiks *-us*, mille abil moodustatakse abstraktseid nimisõnu. Teadupärast oli sõnaloo Krossi kirjutamisstiili lahutamatu tunnusjoon. Praegusel juhul on aga uudset sõna, mis ei oleks igale eestikeelselegi kõnelejale kohe arusaadav, kasutatud erakirjas inimesele, kes seda keelt vabalt ei valda. Võrdluseks toon Jaan Unduski mälestused Lotmaniga suhtlemisest samal kümnendil (jutt käib juhuslikult ja lühiajalisest visiidist 1987. aasta septembris):

Helistasin uksekella ja Juri Lotman oli üksinda kodus [---]. Nüüd järgnesidki need ajaloolised viis või kümme minutit koos Lotmaniga, kes kogu aeg aktiivselt ringi toimetas. Ega ta vist täpselt teadnud, mis ta peab minuga peale hakkama. [---]

¹ Artikli eesmärk ei ole iseloomustada Lotmani poliitilisi vaateid. Sellest, mismoodi nägi Lotman poliitikat perestroika ja laulva revolutsiooni ajal, on põhjalikult kirjutanud Nikolai Poseljagin ja Jelena Strukova: „Lotmani poliitikateemaliste mõtiskluste põhiline vektor oli [1986.–1992. aastatel] suunatud kultuuriteoorialt poliitikale. Võib vist isegi öelda, et poliitika oli tema jaoks omamoodi kõrvalnähtus, mingite semiosfääri kihtides käivate süvaprotsesside väline väljendus.” (Poseljagin, Strukova 2013: 537)

Kas te rääkisite vene keeles või eesti keeles?

Ma arvan, et vene keeles, ega ta vist osanudki eesti keelt. Või vähemasti ei kippunud selles suhtlema. Ega me palju ka rääkinud. (Kull, Velmezova 2019: 170)

Sama oluline kui osutus, et Lotmaniga tuli suhelda vene keeles, on Lotmani selt-sis veedetud minutite iseloomustus „ajaloolistena” (mõlemaid asjaolusid on siin artiklis edaspidi vaja meeles pidada). Krossi eestikeelsesse kirja „mõistatusliku” sõna pikkimisest sõandan järeldada, et Kross tajus (pigem intuiitiivselt kui ratsionaalselt) Lotmanit omainimesena, st pidas vene õpetlast Eesti kultuuriruumi loomulikuks osaks. Sellestasamast räägib Undusk:

Lotmani olemasolu, nii tollal, kui ta elas, kui ka praegu, meie kultuurimälu osana, on väga tähtis. Lotman lõi õhustikku. Lotman loob õhustikku. Nii oma tekstidega kui ka tagantjärele legendi ja auraga. Sest me kõik teame, et ehkki venekeelne, on ta ikka olulisel määral meie, Eesti kirjamees. Suuresti tänu temale on semiootika Eesti asi. Või vähemasti osa Eesti asjast. (Kull, Velmezova 2019: 178)

Lotmani vastus Krossile 9. oktoobril 1982 (vt Lotman 2012) on esmapilgul puhalt akadeemilise iseloomuga ning mingis mõttes juhatab sisse viis aastat hiljem nädalalehes Sirp ja Vasar ilmunud Lotmani intervjuu „Keisri hullust”.² Ent see põgus kirjavahetus heidab ühtlasi valgust vene õpetlase ja eesti kirjaniku suhetele. Mitmed Lotmani kirjas väljendatud mõtted ilmnevad ka tema teadustöös (vt Lotman 2012: 48–52). Lotmani vastus toob samuti esile dialoogilisuse, nagu on öelnud Märt Väljataga (2013: 691): Lotmani ja Krossi kirjavahetus oli napp, kuid mõttetihe dialoog. Selle kahekõne võib rekonstrueerida vaid pisiasjade abil. 2012. aastal küsisin Kristiina Rossi ja Mihhail Lotmanile käest, kas ja millal võisid nende isad isiklikult kokku saada. Vastus oli: tõenäoliselt nad isiklikult ei kohtunud, ehkki (mingil mitte eriti aktiivsel viisil) vist kontakti otsisid. Kuid vene õpetlase ja eesti kirjaniku vastastikune tähelepanu on väljaspool kahtlust.

Esitan leitud arhiivimaterjalid. Lotmani raamatukogus on säilinud Krossi lühiromaanide „Taevakivi” ja „Kolmandad mäed” venekeelne väljaanne „Небесный камень. Третьи горы” (1976, tlk Olga Samma) koos autori napi pühendusega: „Lugupeetud Juri Lotmanile austusega. Jaan Kross. Tallinnas, nov. 79.” 8. veebruaril 1980. aastal saatsid Kross ja Ellen Niit Lotmanile ja ta abikaasale Zara Mintsile ametliku kutse Krossi 60. sünnipäeva koosviibimisele, mis pidi toimuma „Kirjanike Liidu saalis [---] 22. veebruaril 1980” (TÜR KHO, f 135, s Bn1007, lk 2). Pole aga teada, kas Lotman seda üritust külastas.

On teada, et Kross kasutas talle kirjas saadetud Lotmani arutlusi ajalooromaani kohta ja tsiteeris neid esinemisel Tampere ülikoolis 1982. aasta oktoobris, misjärel ettekanne avaldati kahel korral (vt lähemalt Trunin 2012: 54). Veel huvitavam on see, nagu on näidanud Väljataga, et kriitikuid tõrjudes ja kaitstes õigust luua omaenese

² Intervjuu „Väga ühiskondlik, väga vajalik raamat” õige ilmumiskuupäev on 6. november 1987. Kõikides Lotmani bibliograafiates on valesi märgitud 6. veebruar.

Balthasar Russowi tegelaskuju, toetus Kross muu hulgas ka lotmanlikule rekonstruktiivse romaani käsitusele. Väljataga (2013: 686) tõdeb samas, et „[t]egu on siiski selgelt eri asjadega: Lotman pidas silmas tulevast teaduse ja kujutluse ideaalset sünteesžanri, mitte traditsioonilist realistlikku või „illusionistlikku” ajalooromaani”. Pärast Tampere-reisilt naasmist 1982. aasta sügisel saatis Kross veel ühe kirja Lotmanile, õieti kaaskirja tema kaudu saadetud raamatule:

Saadame edasi meie juurde jäetud raamatu. Selle töi tõlkija R. Kilpi. Kaart →
 Juri Lotmanile,
 visioon kalevalamõõtmeliste rahvalaulude maailmapildist – põhjaks keele metaforid [*sic!*] ja aasta tsükkel,
 sõbralikult tervitades
 Brita Polttila
 (ka luuletaja ja luuletaja Arvo Turtiaise lesk)
 Brita arvates on Juri Lotman üks olulisemaid isikuid Euroopas, kes tema mõttekäike täielikult mõistaks.
 Muide B. P. tuleb 19. nov – 22 nov. [1982] Tallinna.
 Tervitavad ka Ellen Niit ja Jaan Kross
 (TÜR KHO, f 135, s Bn1007, lk 1)

Polttila raamat oli tolsamal, 1982. aastal soome keeles ilmunud „Pohjan portit: Kuvitelmia kuvitelmista”, mis käsitleb soome rahvaluule ja mentaliteedi seoseid. Säilinud kaaskiri on huvitav kahes mõttes. Esiteks on selles otseselt juttu Lotmani kui teadlase tähtsusest Euroopa mastaabis (kusjuures vaevalt ta soome keelt vabalt luges). Teiseks: vahendajaks, kes ei andnud üksnes raamatut üle, vaid edastas ka tähendusrikka hinnangu Lotmani kohta, osutus just Kross. Kas võis Kross samuti pidada Lotmanit inimeseks, kes ka tema „mõttekäike täielikult mõistaks”? Sellele tasub vastata jaatavalt, seda enam, et niisugune hinnang oli vastastikune.

Lotman võrdles Krossi teadupoolest Juri Tõnjanoviga. Trükisõnas ütles ta selle esimest korda välja 1980. aastal arvustuses Georg Leetsi raamatule Abram Hannibalist, arvustus lõppeb niiviisi: „Muidugi võime unistada sellestki, et G. Leetsi teadusliku uurimuse kõrvale ilmub romaan keisri moorlasest Abram Hannibalist. Tänuga nimetaks sellise romaani autor korduvaltki Leetsi nime. Kuid siis peaks tal olema veel Juri Tõnjanovi või Jaan Krossi sulg.” (Lotman 1980: 638) Võrdlus jätkub „Keisri hullu” teemalises intervjuus, kusjuures Lotman toonitab, et Kross on ära teinud tohutu töö dokumentidega, ning osutab romaani mitme stseeni, olukorra ja karakteri tõepärasusele. Seal aga, kus dokument ei saa midagi öelda, avaldub autori intuitsioon:

Psühholoogiliselt õigesti on romaanis antud ka Bocki enesetapp. [...] Kross on järginud Tõnjanovi ütlemist: „Kus lõpeb dokument, seal algan mina.” [...] Miks Bock tegelikult end tappis, pole teada. Jaan Kross on toonud romaani huvitava detaili, mis on seotud Bocki pojaga, kes sündis siis, kui Bock oli vangis; oli 9-aastane, kui isa vangist välja lasti, kasvatuse sai korpuses. See poeg kasvas isale võõraks. Romaanis

viskab Bock piibu kaminasse, öeldes: „Ei piipu, ei poega.” See on romaanikirjaniku detail, mis teeb Bocki enesetapu psühholoogiliselt mõistetavaks. Ajaloolastele aga, kes toetuvad ainult dokumendile, on Bocki mõrva motiivid selgusetud. (Lotman 2005 [1987]: 69)

Siinkohal on oluline osutada mõnele Lotmani ja Krossi loominguga paralleelile. Ljubov Kisseljova on nimetanud Krossi „Keisri hullu” oletatavate allikadena Tõnjanovi artiklit „„Häda mõistuse pärast” süžee” (ilmunud esimest korda 1946) ja Lotmani artiklit „Dekabrist igapäevases elus” (1975), osutades sellele, et „Timo käitumiskodeks, nagu see on esitatud „Keisri hullus”, langeb vapustavalt kokku Lotmani käsitlesega dekabristide igapäevakäitumisest” (Kisseljova 2010: 325). Ent Kisseljova möönab ka ise, et need paralleelid on esile kutsunud „kiusatus oletada”.

Täiendan neid oletusi oma tähelepanekutega. Lotmani Puškini-biograafia, mis on valminud umbkaudu samal ajal kui „Keisri hull” (Krossi raamat ilmus 1978, Lotmani oma 1981), algab Timotheus von Bocki memorandumiga mainimisega (vt Lotman 1986: 7). Neis kahes raamatus on Nikolai ajastut kujutatud sarnaste detailidega. Näiteks „Keisri hullu” läbiva keelekandmise ja öördamise motiivi kõrvale võib asetada Puškini elulooraamatus olulist rolli etendava riikliku järelevalve teema, mis väljendub eriti teravalt viimases peatükis:

Nikolai I aegse ühiskonna iseloomulikud jooned olidki aga just ilmetus ja anonüümsus. Puškin tundis end pideva järelevalve all olevat. Loeti tema kirju, ka intiimseid perekondlikke kirju. Isegi vestlustes lähimate sõpradega ei jätnud teda maha solvav tunne, et võõrad kõrvad kuulavad pealt. Puškin mõtles koguni spetsiaalselt välja aja ja koha sõpradega salajuttude rääkimiseks – pesemise ajal Moskva sauna üksiknumbris. Nii kohtus ta Vjazemskiga esmakordselt pärast Mihhailovskoje pagendust just saunas. (Nad ei olnud 1819. aastast peale teineteist näinud, neil oli palju, millest ilma tunnistajateta kõnelda – Aleksander I surm, 14. detsember 1825, Puškini kohtumine uue tsaariga, dekabristide saatus.) Hiljem puistas Puškin saunas südant Naštšokinile, kelle lihtsameelne naine jutustas: „Nagu nad pärast seletasid, ajasid nad seal pikutades salajuttu, ise täiesti kindlad selles, et seal neid küll keegi pealt ei kuula.” (Lotman 1986: 188)

Ka „Keisri hullus” peab Timo kõige salajasemaid vestlusi Jakob Mättikuga just saunas. See sarnasus paneb oletama, et Kross ja Lotman olid heitnud pilgu samasse allikasse – 1974. aastal ilmunud kaheköitelisse teosesse „Puškin kaasaegsete mälestustes”, kus sisalduvad Pjotr Vjazemski ja tema abikaasa, samuti Lotmani tsiteeritud Vera Naštšokina mälestused (vt Puškin kaasaegsete mälestustes 1974: 160, 204).

Lotman ja Kross käsitasid üsna sarnasel viisil tingimusi, kus nad pidid elama ja töötama. Lotmani Puškini-biograafia ei ole muidugi mingisugune krüpteeritud tekst viidetega 1970-ndate lõpu ja 1980-ndate alguse valupunktidele. Ent isikliku komponendi kohalolu on sealgi tunda, sellele on osutanud Lotmani kauaaegne sõber ja kolleeg, Tšehhi kirjandusteadlane Miroslav Drozda, kes 1982. aasta 7. veebruari

kirjas Lotmanile võrdles mõnd Puškini-biograafia episoodi Lotmani elusündmustega:

Lugedes Puškinist, mõtlesin ma lakkamatult sinust, sinu mehisest loometööst, ammandamatust elurõõmsast tähelepanust kõige elava vastu, mis sind ümbritseb [...]. Lugesin mõnda lehekülge naisele ja lastele ette ja me meenutasime üheskoos nii sind kui ka Zara Grigorjevna ning teie lapsi ja lapselapsi, ilma kellela – kõigi nende praegusaegse olme raskuste juures – puuduks elus just see täius, mis inspireerib sind isegi kõige „akadeemilisemas” töös. (Jegorov jt 2011: 560)

Sarnasel moel loobus Kross primitiivsetest ajaloo allegooriatest. Seejuures 1998. aastal Tartu Ülikoolis peetud loengutes „Omaeluloolisus ja alltekst” kõneles ta just „Keisri hullu” näitel erilisest sünteetilisest romaanitüübist, kus mitte ainult ei kujutata ajaloosündmusi, vaid kus on kohta ka psühholoogiale, filosoofiale ja isegi ajaloo analoogidele. Kirjanik peab niisugusteks analoogideks ehk „ajaloo riimideks” 1820-ndate teist poolt ja 1970-ndate teist poolt, see tähendab Nikolai I ajastut ja Brežnevi-aegset seisakut (vt Kross 2003: 84–85, 88–90).

Kisseljova on veenvalt esile toonud nihked, mida Kross endale ajaloomaterjaliga töötades on lubanud, et muuta oma tekst „eestlaste saatusest kõnelevaks romaaniks” (vt Kisseljova 2010: 322–323, 326–328). Kas Lotman võis 1980. aastatel mõista neist nihkeist mõndagi? Võib nii öelda küll. Lotman ei tegelenud Bockiga detailselt, kuid tundis hästi nii tema memorandumit kui ka elukäiku. Sellest ei anna tunnistust üksnes Bocki mainimised artiklis „Dekabrist igapäevases elus” ja raamatus „Aleksandr Sergejevitš Puškin”, vaid ka hiljuti TLÜ Lotmani arhiivist leitud siseretsensioon³ 1953. aastal Tallinnas ilmunud Anatoli Predtšetšenski raamatule „Dekabristide kaasaegne T. G. Bock” („Современник декабристов Т. Г. Бок”). Lotman iseloomustas teost nõnda:

Bocki kohta on ajalooteaduse käsutuses kuni viimaste aastateni olnud äärmiselt piskud andmed. A. V. Predtšetšenski on mitte ainult kokku kogunud teaduslikus käibes figureerinud üksikud katkendlikud teated, vaid ka avaldanud esimest korda Bocki peamise ühiskondlik-poliitilise kirjatöö – 1818. aasta „Märgukirja” [...]. Sellele uuele arhiivmaterjalile on üles ehitatud retsenseeritava raamatu põhiline osa (lk 1–2 masinakirjas).

Seega sai Lotman lugeda romaani „Keisri hullu” pädeva ajaloolase silmadega. Ja tema kiidusõnad Krossile, nagu sai eespool näidatud, olid seotud peaaesjalikult sellega, et ehkki kirjanik loob müüdi eestlastest, ei juhindu ta seda tehes konjunktuursetest, vaid kultuurilistest kaalutlustest. Pealegi ei püüa ta oma ideoloogiat lugeja teadvusse juurutada, vaid jätab tõlgendamisruumi.

Krossi ja Lotmani dialoog pakub huvi ennekõike seetõttu, et eesti kirjanduse suurkuju teeb oma kultuuriruumi osaks (ehk siis naturaliseerib) vene õpetlase.

³ On säilinud käsikiri (neljal lehel) ja üks eksemplar masinakirjas teksti (viiel lehel). Miks kirjastus Lotmanilt selle retsensiooni tellis, nõuab edasist uurimist.

On olemas teisigi näiteid sellest, kuidas Lotmanit on käsitatud just Eesti teadlasena. Näiteks Tšehhi kirjandusteadlane Vladimír Macura, kes on tõlkinud tšehhi keelde üle 20 eesti kirjaniku teose, on otse öelnud, et just Lotmani teadusloost sai alguse tema huvi eesti kultuuri vastu (TLÜ, Juri Lotmani semiootikavaramu, Macura Lotmanile 26. I 1984).

Thomas Sebeoki mälestused III rahvusvahelisest fennougristide kongressist 1970. aasta augusti keskel Tallinnas ja samal ajal Tartus toimunud IV sekundaarsete modelleerivate süsteemide teemalisest suvekoolist kannavad pealkirja „The Estonian connection”: Sebeok kirjutab seal algul suhtlusest akadeemik Paul Aristega ning seejärel Lotmani ja teiste suvekoolis osalenutega (valdavalt teadlased Moskvast; vt Sebeok 1998).

Lotmani surmajärgne retseptioon: mütologiseerimisest demütologiseerimiseni

Viimasel paarikümnel aastal on ilmunud hulk teoseid, mis lisavad visioonile Lotmanist kui Eesti kultuuriruumis tegutsenud koloriitsest kujust mütologiseerimise aspekti, mõni teos aga teeb demütologiseerimiskatseid.

Lotmani ilukirjandusliku portreerimise teetähiseks on Ülo Tuuliku essee-sugemetega lühijutt „Valguse käes” (1998).⁴ Süžee keskmes on Vana Juudi matused, kuhu saabub Pikk Mees – neis tunneme ära Lotmani ja Lennart Meri (nimeliselt paljastatakse tegelased alles lõpulauses). Loo põhimotiiv on valgus, mis voo-gab Vanast Juudist ka pärast tema füüsilist surma, valgus, „mille poole [ta] läbi elu püüelnud oli [---], lugedes, kuulates ja ahmides endasse eelmiste aastasadade inim-toiminguid ja mõtteliikumisi, neid akumulierides ja analüüsides ja siis teistele edasi rääkides ja edasi kirjutades” (Tuulik 1998: 12). Edasi toonitab Tuulik, et Lotmani seos Eestiga on ennekõike kultuuriline: „Nad surid ühel päeval, 28. oktoobril 1993 – dirigent Peeter Lilje, kuulus sportlane Hubert Pärnakivi ja Vana Juut.” Pikk Mees ja Vana Juut on pärit erinevatest kultuuridest, kuid esindavad sama kultuuri laiemas mõttes: „Pikk Mees on hariduselt ajaloolane, kasvatuselt polüglott ja kultuuri-uuriija”, aga „Vana Juut tuli 1950. aastal Leningradist Tartusse, sest tema rahvus takistas teadlasekarjääri tema sünnilinnas”. (Tuulik 1998: 12)

Seejärel näitab Tuulik Lotmani elukäigu ja loometee põhjalikku tundmist, esitades dramaatilised pöörded: Eesti NSV Teaduste Akadeemiasse mittevalimine 1980-ndate lõpus, KGB kontroll ja lõputult kestnud väljasõidukeeld (Lotman sai esimest korda kapitalistlikku riiki sõita 1986. aastal), 1970. aasta jaanuaris toimunud läbiotsimine. Ent kõikide takistuste kiuste sai Lotman maailmakuulsaks teadlaseks, kelle nimi esindas tollal Eestit eredamalt kui ametis olev president:

⁴ 2011. aastal ilmus ajakirjas Võšgorod venekeelne tõlge toimetuse pandud pealkirjaga „Üks ja seesama vedur” („Один и тот же паровоз”), mis nihutab Tuuliku loo peamise sõnumi kultuurilis-filosoofilisest vaatevinklist poliitilisse.

Pikk Mees oli [...] 27. septembril 1993 – koos Läti presidendi ja Leedu presidendiga Washingtonis Valges Majas.

„Nad ei räägi kumbki inglise keelt. Nad ei oska.”

Kolm Balti riiki koos kinkisid president Bill Clintonile tüki merevaiku. Pikk Mees, loomulikult, seletas inglise keeles kingituse sümboolsust. Kink oli mere uhutud. Väga puhas. Tagasihoidlik. Ilus. Kallis.

Clinton jättis Baltimaadest meelde merevaigu ja Pika Mehe hea inglise keele. Pikk Mees teadis, et seal teisel pool Atlandi ookeani võis mõni üksik inimene Eestimaast teada peale tema vaid Vana Juudi nime. (Tuulik 1998: 12–13)

Tuulik talitab oma lühijutus kui tubli ajalooromaani kirjutaja: Lotmani biograafia põhifaktid on tal hoolega välja nopitud ja kontrollitud ning mütologiseerimisel rõhutab ta just kultuurilist komponenti. Mis puudutab Lotmani teaduskarjääri Eestis, märgib Tuulik: „Ta õppis ära eesti keele ja aastakümneid hiljem kirjutas sissejuhatava pöördumise Eesti keeleseaduse esimesele variandile, mis päriseestlastele endile sedavõrd radikaalne tundus, et tuli ümber teha” (Tuulik 1998: 12).

Ei saa öelda, et Lotman oleks eesti keele selgeks saanud: tema üliõpilaste ja kolleegide mälestuste järgi olid tema teadmised eesti keelest kasinapoolsed (tõsi, on ka arvamusi, et Lotman võis argitasandil vallata eesti keelt passiivselt). Aga keeleseadust Lotman tööpoolest toetas, kuid tema seisukoht selles küsimuses ei olnud poliitiline, vaid kultuuriline: Lotman pidas rahvaste enesemääramisõiguse peamisteks osisteks kultuuri ja keelt (vt lähemalt Poseljagin, Strukova 2013: 541–544).

2015. aastal käsitas Mihkel Mutt essees „Kes on eesti kirjanik (ja miks see tähtis on)?” Lotmanit kui Eesti kultuuriruumi võõrandamatut osa:

Kirjaniku „omaks pidamine” sõltub suuresti sellest, mil määral ta looming on eesti kultuuri integreeritud. [...] Ma lähen juba päris luuleliseks, kui toon selle tunnuse alaliigina välja üldinnustava mõju. Teen seda seoses Juri Lotmaniga, kes polnud küll kirjanik, vaid kirjandusteadlane. Sündinud oli ta Leningradis, kuid tema elu oli seotud Tartuga. Eesti vaimne kliima oli talle nõukogude ajal ilmselt soodsam kui Venemaa oma ja kaudselt võis see ka tema mõtteloomingut stimuleerida. Samas ta kirjutas vene keeles, ja parimagi tahtmise korral ei saa öelda, et tema aineks või objektiks oleks olnud Eesti [...]. Ometi oli tema üldisemat mõju Eesti vaimuringkondades raske ülehinnata, ta oli seal üksvahe kõige mainitumaid ja autoriteetsemaid nimesid. [...] Ja – mis samuti oluline – Lotmani armastati Eestis. Ent kuhu ta siis kuulus? Minu mulje järgi säärast küsimust enamikul ei tekkinud. [...] Rangel võttes ei kuulunud Lotman eesti kultuuri, aga laiemas või kõrgemas tähenduses jälle kuulus. Niimoodi võib nentida ilma igasuguse skisofreeniata! (Mutt 2017: 294–295)

Nagu näha, jätkab Mutt Tuuliku alustatud joont: kultuurilist mütologiseerimist. Aili Paju päevikuväljavõtetes käsitletakse Lotmani matust Tuulikuga sarnases võtmes:

3. NOVEMBRIL [1993] Käisin Juri Lotmani matustel. Ülikooli aulas avaldati viimast lugupidamist meie tõelisele vaimusuurusele. Eriliselt oluline etapp on meie, ka minu elus Juri Lotmani lahkumisega lõppenud. Ta oli ülikooli viimane suur mõttetööhiiglane, viimane mohikaanlane vaimuvallas. Samal ajal teadsime kõik, milline võigas süsteem teda jälitas, seisis tal vastas ja sõi ta südant. Kas meie peame edasi elama? Kuidas? Kui liikusin enne matusetalitust linnas, tulid mulle vastu erakordselt selgete silmadega, puhta olemisega juudi rahvusest noored. Oleks neid meie ülikoolis võimalikult palju, õpiksid ja töötaksid nad siin edasi, vast tugevneks meiegi ülikooli vaimuväli. Kuid nemad olid tulnud siia suurlinnadest. Saatma viimsele teekonnale oma rahvuse vaimset suurkuju. (Paju 2010: 348)

Sama iseloomulik on Lotmani juudi rahvuse rõhutamine. Veel roosilisema Lotmani kuju on loonud Aare Laanemäe, kes on Tartu professorit esitanud kartmatu ja laitmatu rüütlina, alati rõõmsameelse ja abivalmina, kellega kohtumised olid „erakordselt meeldivad” (Laanemäe 2011: 117). Kuid mis peamine, Lotman hingestab kõike, millega kokku puutub:

Kõige meeldejäävam kohtumine neil aegadel (1965) leidis aga aset „üleaedse” – Juri Lotmaniga [---]. Kohtasin neid [väliskülastajate rühma] seal, oma maja hoovis. Jutust selgus, et nad otsivad teadlast Juri Lotmanit. [---] Läksin nendega igaks juhuks kaasa, et juhtida otsijad vanasse kahekorruselisse puumajja. [---] Tõusime kägisevatest treppidest üles, saatmas koridori vänge peldikuhais, mis hinge kinni löi. Raamatuid täis puhtas toas võttis meid vastu rõõmsa näoga sorgusvurruline Juri Lotman ise. (Laanemäe 2011: 115–116)

Niisiis neutraliseerub terav ja ebameeldiv peldikuhais niipea, kui avada Lotmani korteri ukseid – see episood seostub omamoodi Tuuliku jutus esile toodud valgusega, mille Lotman on maailma toonud. Samuti toob Laanemäe sisse juudi teema: Lotmani „Tartusse tuleku põhjus oli ka teada – Venemaal valitsev antisemitistlik hoiak, mis hiljem muutus hüsteeriliseks kampaaniaks” (Laanemäe 2011: 176).

Lotmani tõsiste ja pateetiliste kujutuste juurest liigun irooniliste juurde. Need võivad pealispinnal näida sellesama kujutusviisi ümbermõtestustena, tegelikult aga on tegu selle edasiarendusega, nii et jutustamisse on lisatud irooniline komponent.

P. I. Filimonovi novell „Kõige lihtsamad märgisüsteemid” lõpeb lausetega: „Nad heitsid magama. Ilma et oleksid lahti riietunud. Kahele alumisele narile teineteise vastas. Tatarlane ja juut, kes eri tähtajaks olid lähetatud Eesti territooriumile.” (Filimonov 2009: 29)

Kui Tuulik käsitleb õpetlase surma, siis Filimonov, vastupidi, pöördub Lotmani Eesti-elu algusepisoodi juurde. Novelli süžee on lihtne: linnaloo saanud ajateenijast vangivalvur Nigmatullin (rahvuselt tatarlane) on tagasiteel oma teenistuskoha ning satub jagama kupeed Juri Mihhailovitši nimelise intelligendiga, kes sõidab Leningradist Eestisse „töle. Ka teenima, mõnes mõttes.” (Filimonov 2009: 25) Järgnev jutuaajamine puudutab 1950-ndatel Nõukogude Liidus maad võtnud riiklikku antisemitismi, mis on esitatud ajateenija naiivsete arutluste kaudu:

„Kas teid ka suunati sinna?” imestas Nigmatullin.

„Võib ka nii öelda.” Reisikaaslane kritseldas ikka veel musta pliiatsiga midagi oma märkmikku. „Juhtus nii, et Leningradis ma tööd ei leidnud. Siin aga on kodule küllalt ligidal. Ja töökoht oli ka olemas.”

„Aga miks Leningradis ei leidnud?”

„Kuidas öeldagi,” naeratas Juri nukralt. „Ei tahaks sellesse teemasse väga süveneda.”

„Nagu arvate.” Ikka väga kahtlane teekaaslane on Nigmatullinile sattunud. Ühesegi huvitavasse teemasse ei taha süveneda. Peab teda hoolikamalt silmas pidama. „Mitte valvsust kaotada, jefreitor!” andis Nigmatullin endale mõttes käskluse. „Vaenlane ei maga ja ta on kõikjal. Eks kõnelnud ka seltsimees Stalin viimases raadioesinemises just sellest samast. Kedagi ei saa usaldada. Isegi arste mitte, nagu välja tuleb.” (Filimonov 2009: 25–26)

Seda pikka tsitaati lõpetav märkus arstide ebausaldusväärsusest näitab muu hulgas, millise kergusega lubab Filimonov enesele ajaloolisi anakronisme. Ametlikud teated nn arstide süüasjast⁵ ilmusid nõukogude ajakirjanduses alles 1953. aasta alguses. Kui eeldada, et novelli tegevus leiab aset Lotmani Tartusse kolimise aegu (ehk 1950. aasta augustis), siis Filimonovi väljamõeldud tegelane ei saanud tol ajal „kahjur-arstidest” veel midagi teada. Ent lühijutu puánt ei seisne ootamatus süžee-pöördes (Nigmatullini ja Lotmani kohtumine lõpeb sellega, et nad joovad sõidu ajal konjakit, vahetavad mõne repliigi ja kobivad magama), vaid tavatus kõrvutuses: 1950. aastal, kui Lotman saabus Tartusse ja asus tööle õpetajate instituudis, sündis Harku vanglas Edgar Savisaar.⁶ Filimonovi jutus sai sõdur Nigmatullin linnaloo selle eest, et oli abiks ühel süüdimõistetul ootamatult alanud sünnituse juures.

Ja tõsi – Nigmatullin polnud märganudki, et rong kihutab juba täie auruga Eesti-maa pinnal, keset rukkililli ja pääsukesti, et tema linnaluba on läbi saanud ja homme seisab taas ees kurnav teenistus, kus kogu rõõm piirdub vaid võimalusega naerda selle üle, kuidas Andrus naljakalt vene keelt räägib, ja vahel heldida väikesest ümarapõsisest Edgarist, vang Maria pojast, kelle ema nüüd soostus toitmisele minema ainult Nigmatullini saatel. (Filimonov 2009: 29)

Rõhutatult stereotüüpne (või mütoloogiline) viis Eesti kirjeldamiseks (rukkililled ja pääsukesed) näitab, et Filimonovi eesmärk on iroonia ja mäng, milles tungib esile novelli puánt: Savisaare füüsiline ilmaletulek toimub paralleelselt Lotmani kui ülemaailmselt kuulsa teadlase sünniga Eestis.

⁵ Arstide süüasi (вн *дело врачей*) on üks kuulsamaid ja samal ajal viimane Stalini-aegne näitlik kohtuprotsess, kus juhtivaid nõukogude arste süüdistati terrorirühma loomises. 1953. aasta alguses ilmusid ajakirjanduses teated, et arstid panid välismaa eriteenistuse ülesandel Nõukogude juhtivatele isikutele valed diagnoosid ning kavatsesid nad tappa vale raviga. See kampaania lõppes samal aastal, kohe pärast Stalini surma, kõik arreteeritud vabastati, ennistati tööle ning rehabiliteeriti täielikult.

⁶ Savisaar sündis 31. mail 1950. aastal. Lotman asus Tartu Õpetajate Instituudis tööle 1950. aasta septembris.

Hoolimata iroonilistest kihistustest ja stereotüüpidega mängimisest tulevad Filimonovi novelliski nähtavale Lotmani kujutamise püsijooned: Lotmani juudi rahvus ning maailmale valgust andva õpetlase kuju. Kui Tuulikul läbib viimane kujund kogu teksti, siis Filimonovil väljendub see stsenaariumis, kus Lotman lööb sõduri ettekujutuse inimese kohast ajaloo üheainsa lausega uppi:

„Te olite sõjas, eks?” jätkas Nigmatullin huupi vestlust, isegi kavatsemata öelda päris seda, mida ütles.

„Olin jah. Minu aastakäigust oli vähe neid, kes polnud. Aga teid ei saanud sõda enam kätte?”

Kogu elu oli Nigmatullin mõelnud, et just tema on see, kes polnud saanud sõda kätte – ja oli omajagu selle all kannatanud. See tähendab, muidugi oli sõda ka temani jõudnud, ta oli rindevõitlejate kuulanud, nutnud, kui tuli isa surmateade, laulnud patriootilisi laule ja aidanud rindevõitlejatele saatmiseks pakke koguda, kuid joosta ära sõtta nagu mõni ta klassivend polnud ta kordagi püüdnud. [...] Seevastu hiljem, juba neljakümne kuuendal, jälgides, milliste pilkudega kõik tüdrukud tänaval vaatavad otsa ja järele ordenite ja haavade uhkeldavatele rindemeestele, ta piinles ja kahetses, et polnud sündinud paar aastat varem. Nüüd aga andis see mees siin tolele mõttele kuidagi sootuks teistsuguse käänu. Tuleb välja, et mitte tema ei saanud sõda kätte, vaid sõda ei saanud teda. Lihtsalt sõnade järjekord on teine, aga vaat kuidas tähendus pöördub pahupidi. Selline lugu siis on nende märkide ja sümbolitega. (Filimonov 2009: 23–24)

Kolmas Lotmani-kujutuse ühisjoon on tähelepanu eesti keele (ja/või kultuuri) vastu. Nagu eespool nähtus, väidab Tuulik otsesõnu, et Lotman omandas keele. Filimonovil (2009: 24) küsib Eestisse sõitev Lotman teekaaslaselt, kas eesti keel on raske ja kui palju aega võiks selle omandamine võtta. Ning neljas, kõige ilmekam ühisjoon on see, et Lotmanit kõrvutatakse mõne väljapaistva Eesti poliitikuga (Tuulik Lennart Meriga, Filimonov Edgar Savisaarega, kelle kirja on tsiteeritud siinse artikli alguses), seejuures antakse lugejale mõista, et juudi päritolu vene õpetlane esindab Eestit palju eredamalt kui need isikud.

On tõenäoline, et kaks viimast ühisjoont ilmusid linnafolkloori varem kui ilukirjandusse. Ühes anekdoodis võrreldakse juut Lotmanit veel ühe Eesti juhi, Arnold Rüütliga. Selle süžee kuulub perioodi 1977–1988, kui Rüütel töötas ENSV kõrgetel parteilistel ametikohtadel.

Rüütel vahel huvi pärast sõitis bussiga Tartust Tallinna, sai niiviisi rohkem ka rahva hulgas olla ja. Ühekorra sõitis ja kõrval üks lahendas ristsõnu ja ei teadnud midagi. Vaevalt ta Rüütligi ära tundis, aga siis küsis Rüütli käest, et „Maailmakuulus Tartu teadlane, kuue tähega?”

No Rüütlile muidugi meeldis, et ristsõnas tema nimi sees. Muheles, aga tagasihoidlik ka, ei tahtnud oma nime otse öelda, küsis, et „Kas on viimane täht L?”

See ütles, et „Esimene täht on L.”

Rüütel ütles, et „No siis need on juudi ristsõnad, kui tagurpidi peab lugema.” (Kall 2006: 144)

Järgmine etapp Lotmani retseptsioonis on tema kujutamine ühena Tartu sümbolitest, st mütologiseerimine mälestusmärgina. Selle kõige tuntum näide on ilmselt Jüri Talveti luuletus „Tartule, rohkem kui sonett”, milles kujutatud linn „koosneb [...] objektiivsest maailmast ja teadmisest ning subjektiivsest maailmast ja luulest” (Lotman 2019: 379):

Tsaar Aleksandr Pervõi – Kaiserliche Universität,
Lotman ja Semiotic School, maakeelne laulik Peterson,
kuu kleidiservast hoidev, taevastesse tõusev, verinoor,
ja Jean-Paul Sartre, kel restoranis „Volga” eineks on pasteet
(Talvet 2005: 51)

Tähenduslikuna esitab Talvet keisri nime vene keeles, Tartu ülikooli nimetab XIX sajandile kohaselt saksa keeles, Tartu–Moskva koolkonda aga inglise (mitte vene ega eesti) ehk nüüdisaegse rahvusvahelise teadussuhtluse keeles. Võimaliku reaktsioonina sellele „rohkem kui sonetile” võib lugeda Helena Läksi luuletust „sex is on!”. Esiteks, selles on 14 rida, st sama palju kui peab olema korrapärase sonetis. Teiseks on Läksi luuletuses samuti juttu Tartust, mille sümboliteks on Zavood ja kultuurikangelaseks muutunud Lotman, kes võiks esineda mis tahes kujul:

deliktiline üldvastutus aheneb allikaiseloomulikus riskisfääris
zavoodi kriimilmelises soditsoonis on kõik nii marlboro ja ploomisiider

kui lotman oleks lumelaudur me langeksime ühes emolumehelvestega
kirjastuse ahtakesse semiosfääri
kultuuripärandit tradeerimata

raseerimata põsed vastu krohvist kimbatust
me oleme nii sametiselt saamatud
otsekui sokrates oma mustade silmaalustega oleks mänginud
käsipalli golfiklubis
[---]
(Läks 2010: 10)

Lumelaudurist Lotmani kõrvale käsipalli mängiva Sokratese toomine osutab ühest küljest justkui sellele, et Lotman seob eesti kultuuri maailmakultuuriga. Teisest küljest on see juba niivõrd kõrge mütologiseerimise aste, et sellele peab paratamatult järgnema iidoli pjedestaalilt tõukamise katse. Selliseid katseid on ette võetud viimastel aastatel.

Enne nende juurde siirdumist esitan mõne tähelepaneku. Nüüdisaegsest Lotmani-kultusest Eestis ei ole veel kombeks kõnelda valjusti ja tõsimeeli, ometi

püsiepitedid, nagu *Tartu geenius* või Lotmani nimetamine universaalse haardega mõtlejaks või renessansimeheks, ei voha ainult memuaarides, vaid ka teadustöodes. Seda enam väärrib tähelepanu mis tahes katse portreteerida Lotmanit mittekanooniliselt, vastuvoolu ujudes. Mõni seesugune üritus on ilmselt vähetähtis. Näiteks Kalle Mälbergi kogumikus „Melanhoolia” algab episood Lotmanist anekdootlikult: „JURI LOTMAN, OLGU TAEVAS ARMULINE, elas Burdenko tänavas otse tripperihaigla peal. Pidevalt sisse ja välja kolavate põletikust tilkuvate tudengite voorid trepikojas häirisid, samas ka soodustasid suuri semiootilisi mõtteid. Lotman oli väga uudishimulik teadusemees, kes tahtis tundma õppida ja mõtestada eesti kultuuri.” (Mälberg 2016: 242) See episood lõppeb psühheedelse kõnevooluga, kus Tartus asuv Lotmani mälestusmärk vaidleb „igavesti auditoriumi otsiva” Lotmaniga (Mälberg 2016: 244–245). Ent selles tuleb esile demütologiseerimise põhimõte: anekdoot, lühike ootamatu või jabura lõpuga lugu pörkab kokku müüdiga. Nii-sugune kooslus mõjub iseenesest koomilisena, ent lõppeesmärk on anekdoodi võidutsemine ja müüdi hajutamine.

Sisuliselt sama võtet – individuaalse taju üleolekut kanoonilisest – on kasutanud Jelena Skulskaja romaanis „Marmorluik”. Autor on seda võtet selgitanud: „Juri Mihhailovitš Lotmanil on nii palju jumaldajaid ja kaitsjaid, et kujutluspilt temast oleks kahtlane, kui tal üldse vastaseid ei oleks. Arvan, et minu ausad tekstid tema käitumisviisi kohta ei vähenda tema kui kirjandusloolase kuulsust, vaid ainult tühistavad hoiaku tema pühaduse suhtes.” (Skulskaja, Kotjuh 2020: 1130–1131)

Skulskaja kasutab oma loomingus sageli nn võtmeromaani (pr *roman à clef*) tehnikat ja kujutab tekstides oma kaasaegseid, näidates neid äratuntavas ja pahatilti ebasoodsas valguses. Ent „Marmorluik” liigitub pigem belletriseeritud memuaaride žanri, kus tegelike inimeste ja sündmuste kirjeldused on põimitud kunstilise väljamõeldisega. Seega vaatlen siinkohal, kuidas luuakse „Marmorluiges” Juri Mihhailovitš Lotmani nimeline kirjandustegelane, aga ei kommenteeri romaanis kirjutatu vastavust tegelikult juhtunuga.

Skulskaja eesmärk, nagu öeldud, on demütologiseerimine ja aupaiste hajutamine, milleks ta kasutab eelkõige kirjanduslikke vahendeid. Niimoodi kirjeldab Lotmani matust Skulskaja:

Kõigepealt maeti Zara Grigorjevna Mints, üsna ruttu pärast seda ka Juri Mihhailovitš Lotman, testamendi kohaselt täielikus vaikuses. Kogu väikeses Tartus seisid auvalves tuhanded teklites tudengid ja tervest maailmast kohale tulnud teadlased.

Kohal oli ka Valja Grõžina kuue lapsega, kes olid antud kakskümmend kuus aastat tagasi Pihkva laste vastuvõtupunkti. Kõik nad käisid ema jälgedes, see tähendab õppisid nüüd filoloogiateaduskonnas. [---]

Minu sõjaväelinnakust pärit sõbranna Nataša lähetas töökollektiiv, kus teda hinnati ja austati. Nataša töötas liha- ja piimakombinaadis meistrina, aga kirjandust ei unustanud. Ta nuttis, neelas sõnu, siis rahunes ja ütles: „Pole midagi. Kõik läheb mööda, nagu valgetelt õunapuudelt... kirsid!”

„Nataša, mispärast kirsid?”

„See on ju metafoor. Kas oled unustanud?”

Ainult Nadja Rozmarin ei saanud tuvide eest varjudes õnnetusest midagi teada. Samuti ei saanud midagi teada Stepanov, kes oli paar aastat tagasi eksikombel sool-happega pead parandanud. (Skulskaja 2015: 137)

Kui Tuulikul on tegevuse keskpunktis Lotmaniga hüvasti jätma tulnud Eesti president, st kultuurilise ja poliitilise eliidi esindaja, siis Skulskajal oma kohatuses juhuslikud inimesed, kes olid sattunud kunagi filoloogiateaduskonda (ja nagu tsitaadist järeldub, ei olnud seal midagi omandanud) ja nüüd siis matusele.

Lotmani kui valguseallika ja maailmanimega õpetlase kuju madaldamist esineb muudiski „Marmorluige” episoodides, mis räägivad Tartu tudengielust 1960. ja 1970. aastate vahetusel. Sõna *korüfee*⁷ ja sellega seotu täituvad Skulskajal sarkasmiga, kuivõrd õpetlase kõrge missioon laskub olmetasandile:

Toona rääkisid tudengineiu sosinal, et äärmisel juhul võib minna Juri Mihhailovitši juurde kaebama; et Juri Mihhailovitš astub alati rüvetatud neiu eest välja [---] või tulid Juri Mihhailovitši juurde kaks täiesti ühtmoodi rasedat – ühest tudengist – õnneotsijat ja professor sattus segadusse, liigutades pilku ühelt kõhult teisele, nagu polekski ta sel hetkel maailmakuulus korüfee, vaid kõögikell, teate, selline, kus kass vaatab iga tikk-taki peale vasakult paremale, paremalt vasakule. (Skulskaja 2015: 121)

See oli Lotmani kaaskond, kes justkui operetis kinniste õppeasutuste rahuldamata kirega ülistas oma iidolit.

Mina aga sattusin hädavareste, väljatõugatute, autsaidelite seltskonda; pummeldasime metsikult ja mõttetult, tegime loengutest poppi [---]. (Skulskaja 2015: 140)

Lotmani madaldamine ja olmelistes seostes esitamine ongi põhiline võte, mille abil moonutatakse seni mütológiseeritud kuju. Kõige ilmekamalt tuleb see esile kahe eeltoodud ühisjoone kaudu. Esiteks pöörab Skulskaja Lotmani kõrvutamise võimu omajatega ümber nii, et (praegusel juhul tudengite üle) võimu omava inimesena esitatakse Lotmanit ennast. Seejuures väljendub võimu omamine negatiivses võtmes:

Kell kuus hommikul aeti Juri Mihhailovitš Lotman üles ja talle tehti ettepanek tema vastutusalasse kuuluva vene filoloogia territooriumil kord majja lüüa. Tunni aja pärast sisenes Lotman vaimustunud kaaskonna saatel intrisse. Ta tuli meie tuppa ja nägi ülikohutavat pilti, kuidas Stepanov sõi põrandal vedelevat kilu. Peale Stepanovi oli toas just tänavalt ära toodud kellegi peigmees, kes magas võib-olla enda, võib-olla võõra pruudi embuses.

„Kell kaksteist,” teatas Lotman katkeva häälega, „palun kõigil tuppa sisse kirjutatutel ilmuda vene kirjanduse kateedrisse komsomolikoosolekule! Tervel kursusel koguneda! Kõigil!” [---]

⁷ Romaani venekeelses originaalis on sõna *светило*, mis on tuletatud sõnast *свет* ('valgus'). Nii jätkub valguse teema, millega alustas Tuulik, juba sarkastilisel moel.

„Filoloogiateaduskonnas juuakse?!” hüppas Lotman püsti. „Siis filoloogiateaduskonnas enam ei jooda!!! Kõik vanakuradi vanaema juurde! Kõik – välja! Kõik diplomitest ilma jätta! Palun sõna võtta.” (Skulskaja 2015: 141–142)

Teiseks vähendab edasine süžee, ülikoolist väljaheitmine ja diplomitest ilmajätmine, ka Lotmani juudi päritolu aupaistet:

Ja meid aeti ühehäälselt nõukogude pedagoogikast välja.

Järgmisel päeval jõudis komsomolikoosoleku protokoll meie dekaani, pioneeri liikumise ajaloo spetsialisti, armsa ja tasase Benja Nedzvedski lauale. Too pani ukse lukku ja sosistas pioneeri omamehelikkusega maailmaklassi professorile:

„Jura, te olete hulluks läinud! Ma juba kirjutasin kõigile diplomid välja! Kuidas ma aru annan? Mult küsitakse, kuhu ma kaaned panin? Mind ja teid hakatakse diplomitega äritsemises süüdistama. Te ju teate, kuidas see käib? Kaks juuti, see, teine. Minge, Jura, juhatage kateedrit, nendel laseme ära lõpetada, aga pärast keerame kruvid kinni. Kõik, Jura, ärge mängige lolli. Teate, nad tegid juba lõpuõhtuks plakati: „Me kõik tahame Benjaga kuu peale minna!” Pole paha, mis?” (Skulskaja 2015: 143)

Sõltumata rõhuasetustest ja hinnangutest on oluline, et oma Lotmani-kuju loomiseks kasutab Skulskaja neidsamu tähenduslikke tunnuseid, mis on püsinud viimase 20 aasta eesti (ja eestivene) kirjanduses.

Kokkuvõtteks

Juri Lotmani retseptsioon Eestis on läbi käinud märkimisväärse tee. Ta naturaliseeriti juba eluajal: eesti kultuuriline ja poliitiline eliit pidas teda eesti kultuuriruumi võõrandamatuks osaks. Pärast surma on Lotmanist paratamatult saanud mütologiseerimise, pisut hiljem ka demütologiseerimise objekt. Seejuures on mõlemal juhul Lotmani kuju loomiseks kasutatud tekstist teksti kanduvaid püsijooni, mis osutab sellele, et kirjanduses on demütologiseerimine mütologiseerimise loomupärane jätk. Siiski tuleb toonitada, et mõlemad märgitud tendentsid ei teki konkreetse kirjaniku hea või kurja tahte tulemusena, vaid peegeldavad sügavamaid kultuuriprotsesse.

Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusagentuuri toetusel (projekt PRG319 „Ümber maailma ja tagasi: Eesti semiootika retseptsiooni tüpoloogia maailmas”). Täna siinkohal Veronika Einbergi ja Aare Pilve nende hindamatu tõlkeabi eest, niisamuti anonüümset retsensenti seda kirjutist paremaks teha aidanud märkuste ja ettepanekute eest.

ARHIIVIALLIKAD

Tallinna Ülikool (TLÜ), Juri Lotmani semiootikavaramu

Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR) käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (KHO)

Lotman, Juri. Mints, Zara. Epistolaarne isikuarhiiv (f 135)

KIRJANDUS

- Filimonov, P. I. 2009.** Kõige lihtsamad märgisüsteemid. Tlk Kajar Pruul. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 16–29.
- Jegorov, Kuzovkina, Pilshchikov 2011** = „Čitaja o Puškine, ja dumal o tebe”: Otzyvy kolleg na monografiju Ju. M. Lotmana „Aleksandr Sergeevič Puškin” (k 30-letiju vyhoda knigi). Publikacija i kommentarii B. Egorova, T. Kuzovkinoj, I. Pilščikova. – Puškinskie čtenija v Tartu 5. Tartu: Kafedra ruskoj literatury Tartuskogo universiteta, 2. osa, lk 554–576. [„Читая о Пушкине, я думал о тебе”: Отзывы коллег на монографию Ю. М. Лотмана „Александр Сергеевич Пушкин” (к 30-летию выхода книги). Публикация и комментарии Б. Егорова, Т. Кузовкиной, И. Пильщикова. – Пушкинские чтения в Тарту 5. Тарту: Кафедра русской литературы Тартуского университета.]
- Kall 2006** = Rüütel rahva keeles ja meeles. Valik jutte otse rahva suust üles kirjutanud Toomas Kall. Tallinn: Varrak.
- Kisseljova, Ljubov 2010.** Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull”. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–330.
- Kross, Jaan 2003.** Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kull, Kalevi; Velmezova, Ekaterina 2019.** Semiootikast Kassaris Jaan Unduskiga. – Acta Semiotica Estica, nr XVI, lk 169–186.
- Laanemäe, Aare 2011.** Kuldsed kuuekümnendad. Tartu tudengi mälu pildis. Tallinn: Argo.
- Lotman, Juri 1980.** Hannibali imelik elu. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 632–638.
- Lotman, Juri 1986.** Aleksandr Sergejevitš Puškin. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lotman, Juri 2005 [1987].** Väga ühiskondlik, väga vajalik raamat. Professor Juri Lotman Jaan Krossi „Keisri hullust”. Vestluse pani kirja Ene Veiper. – Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Koost Eneken Laanes. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 66–71.
- Lotman, Juri 2012.** Kiri Jaan Krossile 09.10.1982. Kommenteerinud ja publikatsiooni ette valmistanud Mikhail Trunin. – Vikerkaar, nr 9, lk 45–52.
- Lotman, Rebekka 2019.** Eesti sonett. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 19.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Läks, Helena 2010.** Helena läks. Tallinn: Verb.
- Mutt, Mihkel 2017.** Õhtumaa Eesti II. Sotsiaalpoliitilist esseistikat. Tallinn: Fabian.
- Mälberg, Kalle 2016.** Melanhoolia. Räpina: Võimas Lõök.
- Paju, Aili 2010.** Minu ülikool. Väljavõtteid päevikust aastatel 1963–1993. Tallinn: AS Eesti Ajalehed.
- Pilshchikov, Igor; Trunin, Mikhail 2016.** The Tartu–Moscow School of Semiotics: A transnational perspective. – Sign Systems Studies, kd 44, nr 3, lk 368–401.
- Poseljagin, Nikolai; Strukova, Jelena 2013.** Lotman v perestročnoj presse (1986–1992). – Slučajnost’ i nepredskazuemość v istorii kul’tury: Materialy Vtoryh Lotmanovskih dnej v Tallinnskom universitete. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 533–551. [H. Поселягин, Е. Струкова, Лотман в перестроечной прессе (1986–1992). – Случайность и непредсказуемость в истории культуры: Материалы Вторых Лотмановских дней в Таллиннском университете.]

- Puškin kaasaegsete mälestustes 1974** = A. S. Puškin v vospominanijah sovremennikov: V dvuh tomah. Moskva: Hudožestvennaja literatura. Kd 2. [A. C. Пушкин в воспоминаниях современников: В двух томах. Москва: Художественная литература. Т. 2.]
- Sebeok, Thomas A. 1998.** The Estonian connection. – *Sign Systems Studies*, kd 26, lk 20–41.
- Skulskaja, Jelena 2015.** Marmorluik. Lapsepõlveromaan. Tlk Ingrid Velbaum-Staub. (Aja lugu.) Tartu: Petrone Print.
- Skulskaja, Jelena; Kotjuh, Igor 2020.** Kui kardad, ära kirjuta, kui kirjutad, ära karda midagi. – *Looming*, nr 8, lk 1126–1134.
- Talvet, Juri 2005.** Unest, lumest. Tartu: Ilmamaa.
- Tamm, Marek; Kull, Kalevi 2015.** Eesti teooria. – *Akadeemia*, nr 4, lk 579–624.
- Trunin, Mikhail 2012.** Juri Lotmani kiri Jaan Krossile ajaloolise romaani päritolust ja mõningatest erijoontest. Tlk Kajar Pruul. – *Vikerkaar*, nr 9, lk 53–55.
- Tuulik, Ülo 1998.** Valguse käes. – *Sirp* 20. II, lk 12–13.
- Väljataga, Märt 2013.** Dialoog ja demarkatsioonijoon ajalooteaduse ja kirjanduse vahel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 680–697.

Mihhail Trunin (snd 1985), Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi teadur (Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn), mikhail@tlu.ee

"A Jew who came to Estonia": Juri Lotman's reception in the Estonian literary landscape

Keywords: Juri Lotman, reception, Estonian literature, history and fiction, intellectual history

This article focuses on the reception of Juri Lotman in Estonia. Lotman, a scholar of Jewish origins who wrote – predominantly in Russian – about Russian culture, came to be recognized as one of the most prominent Estonian intellectuals. His correspondence with Estonia's leading cultural and political figures of the 1980s and early 1990s proves that already during his lifetime he was considered an Estonian scholar, not only from a geographical but from a cultural and political point of view. In the article, this type of reception is referred to as naturalization. The first section of the article reconstructs Lotman's relationship with the Estonian writer Jaan Kross. Although Kross did not cooperate closely with Lotman, he perceived the scholar as a significant figure in the Estonian cultural field. The second part of the article shifts the focus from the reception of Lotman during his lifetime to the ways he is portrayed in contemporary Estonian literature. Over the last 20 years, a number of works have been published that supplement the naturalization of Lotman with a mythologization of his figure, whereas some works make attempts to demythologize it. The key texts discussed in the article are Ülo Tuulik's essay "In the Light", P. I. Filimonov's short story "The Simplest Sign Systems" and Jelena Skulskaja's novel "Marble Swan". In addition to these, the article provides several examples from contemporary

Estonian poetry, memoirs and essays where the figure of Lotman appears. Different authors who portrayed Lotman have used a few constant formal features, filling them with either pathetic or openly sarcastic meanings. These features are: 1) Lotman's Jewish ethnicity; 2) the image of the light that the scholar brings to the world; 3) special attention paid to Lotman's attitude to Estonian culture; 4) comparisons of Lotman the scholar with a politician.

Mikhail Trunin (b. 1985), Tallinn University, School of Humanities, Researcher (Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn), mikhail@tlu.ee